INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TRANSPORT VOSITALARI NOMLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Baxtiniso Uktam qizi

KIRISH

Leksik semantika nuqtai nazaridan har bir so'z murakkab semantik struktura — semema — bo'lib, u kichikroq mazmuniy birliklar, ya'ni semalardan tashkil topadi. So'zning ma'nosini semalarga ajratib o'rganish (komponent tahlil) leksemalar o'rtasidagi mazmuniy o'xshashlik va farqlarni aniq va izchil tarzda ochib berish imkonini beradi. Bundan tashqari, leksemalar tasodifiy holda emas, balki o'zaro semantik munosabatlarga kirishgan holda semantik maydonlar va gipero-giponimik (umumiy-xususiy) tizimlarni tashkil qiladi.

Transport vositalari nomlari semantik tahlil uchun qulay material beradi, chunki bu leksik-semantik guruh ichki jihatdan izchil tuzilgan bo'lib, aniq ierarxik va komponent munosabatlarga ega. Ushbu tezisning maqsadi — ingliz va o'zbek tillarida transport vositalari nomlarining semantik xususiyatlarini, jumladan ularning semantik maydondagi o'rnini, semik tarkibini hamda semantik taraqqiyot (torayish, kengayish, polisemiya) jarayonlarini aniqlash va qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot D.N. Shmelev va L.M. Vasilyevning leksik semantika sohasidagi nazariy qarashlariga tayanadi [1], [2].

TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarining izohli lug'atlaridan tanlab olingan 80 dan ortiq transport nomi xizmat qildi. Tadqiqotda semantik maydon metodi — leksemalarning ierarxik munosabatlarini aniqlash uchun; komponent (semik) tahlil metodi — leksemaning mazmuniy tarkibini semalarga ajratish uchun; qiyosiy-tipologik metod — ikki tildagi natijalarni solishtirish uchun qo'llanildi. Semik tahlil lug'aviy ta'riflar asosida, differentsial (farqlovchi) semalarni ajratish yo'li bilan amalga oshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Transport nomlarining semantik maydoni va gipero-giponimik strukturasi

Ingliz tilida "vehicle", o'zbek tilida "transport vositasi" (yoki so'zlashuv uslubida "ulov") leksemasi transport nomlari semantik maydonining gipero-nimi (arxileksemasi) vazifasini bajaradi. Ushbu arxileksema ostida uchta yirik giponimik guruh joylashadi: quruqlik transporti (car/mashina, bus/avtobus, motorcycle/mototsikl), suv transporti (ship/kema, boat/qayiq) va havo transporti (airplane/samolyot, helicopter/vertolyot). Har bir guruh, o'z navbatida, funktsiya, o'lcham yoki yo'lovchi sig'imi kabi qo'shimcha belgilar asosida yanada mayda giponimlarga bo'linadi: masalan, quruqlik transporti guruhi ichida yengil mashina va yuk mashinasi funktsional belgi bo'yicha farqlanadi.

Ikki tildagi semantik maydon strukturasi umumiy chizig'i bo'yicha bir xil bo'lsa-da, giponimlarning soni va tarmoqlanish darajasida farq kuzatiladi. Ingliz tilida, masalan, "car" gipohomi ostida sedan, hatchback, SUV, coupe kabi ko'plab tor giponimlar mavjud bo'lib, ular avtomobil sanoati rivojlangan mamlakatlarda ushbu sohaning batafsil nominatsiyaga muhtojligini aks ettiradi. O'zbek tilida esa bunday tor giponimlarning aksariyati ingliz tilidan xalqaro atama sifatida to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtiriladi, bu esa o'zbek tilida ushbu semantik pog'onada mustaqil, ichki yasalgan leksemalarning nisbatan kamligini ko'rsatadi.

2. Semik (komponent) tahlil

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Transport nomlarining semik tarkibini aniqlash uchun mashina, avtobus va mototsikl leksemalari misolida komponent tahlil o'tkazildi. Tahlil natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan:

Sema	mashina (car)	avtobus (bus)	mototsikl (motorcycle)
/transport vositasi/	+	+	+
/g'ildirakli/	+	+	+
/dvigatelli/	+	+	+
/yopiq salonli/	+	+	−
/ko'p yo'lovchi (8+)/	−	+	−
/ikki g'ildirakli/	−	−	+

1-jadval. Mashina, avtobus va mototsikl leksemalarining differentsial semalari.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, uchala leksema ham umumiy (integral) semalarga — /transport vositasi/, /g'ildirakli/, /dvigatelli/ — ega bo'lib, ular shu semantik guruhning yadrosini tashkil etadi. Shu bilan birga, /yopiq salonli/, /ko'p yo'lovchi/ va /ikki g'ildirakli/ kabi differentsial semalar leksemalarni bir-biridan farqlaydi va ularning semantik maydondagi aniq o'rnini belgilaydi. Muhim jihati shundaki, mashina, avtobus va mototsikl (hamda ularning ingliz tilidagi ekvivalentlari car, bus, motorcycle) deyarli bir xil semik tarkibga ega — bu shuni ko'rsatadiki, transport nomlarining semantik strukturasi ko'p jihatdan universal (tillararo) xususiyatga ega, farq esa asosan nomlanish (leksik shakl) darajasida namoyon bo'ladi.

3. Semantik torayish, kengayish va polisemiya hodisalari

Diaxronik nuqtai nazardan transport nomlarining ko'pchiligi semantik taraqqiyotni boshdan kechirgan. Ingliz tilidagi car so'zi lotincha carrus ("g'ildirakli arava") so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab har qanday g'ildirakli transport vositasini bildirgan, biroq XX asrda semantik torayish natijasida faqat "avtomobil" ma'nosida ixtisoslashgan. Xuddi shunday jarayon o'zbek tilidagi mashina so'zida ham kuzatiladi: bu so'z asli umumiy "mexanizm, uskuna" ma'nosini bildirgan (rus tilidagi машина so'zidan), biroq so'zlashuv nutqida semantik torayish yuz berib, aksariyat holatlarda aynan "avtomobil" ma'nosida qo'llaniladi.

Polisemiya hodisasiga ingliz tilidagi plane leksemasi yorqin misol bo'la oladi: bu so'z "samolyot" ma'nosidan tashqari "tekislik" (geometrik) va "randa" (duradgorlik asbobi) kabi bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha ma'nolarga ham ega, ya'ni bu yerda ko'p ma'nolilik transport semantik guruhidan tashqariga chiqadi. Shuningdek, ship leksemasi ot sifatida "kema" ma'nosini bersa, fe'lga aylanib (konversiya orqali) "jo'natmoq, yetkazib bermoq" ma'nosini ham ifodalaydi — bu semantik ko'chish predmet nomidan harakat nomiga o'tish orqali yuzaga kelgan. O'zbek tilida, aksincha, transport nomlarining aksariyati (samolyot, poyezd, avtobus) o'zlashma va nisbatan yaqinda shakllangan bo'lgani bois, ularda bunday ko'p qatlamli polisemiya deyarli kuzatilmaydi — bu leksemalar, odatda, monosemantik (bir ma'noli) xarakterga ega.

4. Qiyosiy xulosalar

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, transport nomlarining semantik strukturasi (integral va differentsial semalar tizimi, gipero-giponimik munosabatlar) ikki tilda katta darajada universal xarakterga ega, chunki bu leksemalar voqelikdagi bir xil predmetlarni — transport vositalarini —

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

nomlaydi. Farqlar esa ko'proq diaxronik semantik taraqqiyot va polisemiya darajasida namoyon bo'ladi: ingliz tilidagi transport nomlari, ko'pincha uzoq tarixga ega bo'lgani sababli, semantik torayish, kengayish va polisemiya kabi jarayonlarni faolroq boshdan kechirgan, o'zbek tilidagi transport nomlarining katta qismi esa nisbatan yangi o'zlashmalar sifatida semantik jihatdan barqaror va monosemantik holatni saqlab qolmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarida transport vositalari nomlarining semantik tahlili ularning umumiy semantik maydon va komponent struktura darajasida yuqori darajadagi universallikka, ammo semantik taraqqiyot (diaxroniya) darajasida sezilarli farqlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu xulosalar transport nomlarining semantik tuzilishi voqelikning umumbashariy tasnifidan, ularning tarixiy taraqqiyoti esa har bir tilning o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan kelib chiqishini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar leksik semantika, qiyosiy tilshunoslik va leksikografiya sohalarida, jumladan ikki tilli lug'atlar tuzish va transport terminologiyasini tartibga solish jarayonlarida amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki. — Moskva: Nauka, 1973.
2. Vasilyev L.M. Semantika russkogo glagola. — Moskva: Vysshaya shkola, 1981.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 2002.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 1-2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. Cruse D.A. Lexical Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.